

УДК 282(477. 4)

В. В. Павлюк,*кандидат історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету "Острозька академія"*

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ.

У статті проаналізовано політику російського самодержавства по відношенню до Уніатської церкви на теренах Правобережної України в умовах інкорпорації регіону до Російської імперії, охарактеризовано мотиви і методи дії російського царату.

Ключові слова: Уніатська церква, Російська імперія, духовництво, ліквідація.

Униатская церковь в общественной жизни Правобережной Украины конца XVIII – первой XIX в.

В статье проанализирована политика российского самодержавия по отношению к Униатской церкви на территории Правобережной Украины в условиях инкорпорации региона к Российской империи, охарактеризованы мотивы и методы действий российского царизма.

Ключевые слова: Униатская церковь, Российская империя, духовенство, ликвидация.

The Uniate Church in public life of Right-Bank Ukraine at the end of the XVIII – the first third of the nineteenth century

The article analyzes the policy of Russian autocracy against the Uniate Church on the territory of the Right-Bank Ukraine in incorporation the region into the Russian Empire, described the motives and methods of action of the Russian tsars.

Key words: Uniate Church, the Russian Empire, the clergy, elimination.

Значне місце в сучасній історичній науці України посідає проблема становища та особливостей функціонування різних церковних громад в тому числі і Греко-католицької церкви, яка прагнула зайняти свою суспільну нішу на теренах Правобережної України в нових політичних реаліях кінця XVIII – першої третини XIX ст. Тому мета пропонованого дослідження полягає у аналізі громадсько-політичної позиції духовенства Греко-католицької церкви в контексті церковної політики самодер-

жавства та визначення ролі уніатської церкви у польському національному русі.

Питання ролі церкви в суспільному житті України стало предметом дослідження з другої половини 90-х років ХХ ст., коли з’явилися праці О. Шевченко, Г. Надтоки. Особливе місце тут також посідають посібник “Історія релігії в Україні” та трьохтомник “Історія релігії в Україні”, на сторінках яких розглянуто конфесійну ситуацію, яка вплинула на формування суспільної позиції духовенства регіону. Вагомим доробком в українській історіографії з визначеної наукової проблеми є праці Н. Стоколос [7; 8], Ю. Хитровської [10; 11], Т. Тхоржевської [9] та ін., в яких розкриваються окремі сторони життя Греко-католицької церкви, державно-церковна політика російського самодержавства тощо.

Другий (1793 р.) та третій (1795 р.) поділи Речі Посполитої російське самодержавство прагнуло використати як можливість ліквідації поліконфесійності приєднаних територій і цим забезпечити духовно-релігійну єдність Правобережної України з Російською імперією. Тому завдання російських урядових кіл полягало в тому, щоб послабити католицькі впливи на Правобережжі та вилучити греко-католиків з під духовної влади римської курії [10, с. 9]. У Гродненському договорі 1793 р. цариця Катерина II ще намагалась приховати свої справжні наміри щодо “католиків двох обрядів” стверджуючи, що їм будуть гарантовані привілеї, маєтки, церкви і ніколи не порушуватимуться їх права. Однак у тому ж році вона наказала створити “Місійне товариство” на чолі з Мінським єпископом Віктором Садковським, на яке покладалось завдання розпочати процес об’єднання “уніатів з Православною церквою” [8, с. 97]. Водночас маніфестом від 30 жовтня 1794 р. Катерина II офіційно надавала право священникам римської курії на необмежене публічне віросповідання і законне володіння своїм майном. Проте Катерина II прагнула діяти так, щоб не допустити посилення впливу апостольської столиці на шойно приєднаних до Росії територіях. Вже у 1795 р. В. Садковський доповідав цариці, що до православ’я перейшло 1010090 осіб з 1700 церквами та 1032 священниками. Як стверджують дослідники, “Місійна акція” переходу уніатів до православ’я привела до втрати Уніатською церквою 9 тисяч парафій, 145 монастирів та понад 8 млн. віруючих. Було ліквідовано всі уніатські єпархії, за винятком Полоцької [8, с. 97–98].

Якщо на Київщині, де унія не мала глибокого економічного та соціального підґрунтя, процес переходу уніатів до православ’я не був тривалим, то на Поділлі та Волині цей процес був повільнішим та тривалішим.

За роки правління Павла I (1796–1801 рр.) ставлення російської влади до римо-католицької та греко-католицької церков стало дещо толе-

рантнішим. Так у 1798 р. на новоприєднаних до Російської імперії землях було відновлено шість римо-католицьких та дві уніатські єпархії – у Луцьку та Бересті. Місцем перебування луцького уніатського єпископа став Почаїв, берестейського – Жировиця. До уніатської церкви повернули ряд монастирів, які були забрані в 90-х рр. Якщо, згідно подання Луцького єпископа, у 1798 р. на Волині існував 21 монастир (на Поділлі – 16, Київщині – 6), то у 1821 р. їх було вже 26. Однак змінилось їх підпорядкування – управління тепер належало єпископам, а не ігуменам або протоігуменам. У двох уніатських єпархіях на початку XIX ст. було 1388 парафій, 1398 тисяч віруючих, 94 василіанські монастирі [8, с. 98].

Перехід певної частини уніатів до православ'я проходив без особливих ускладнень. Причиною цього була небезпека для уніатів бути покатоличеними, чому противились більшість духовенства та парафіян, надія селян-уніатів на покращення свого соціально-економічного становища в разі переходу у православ'я, сліпа віра простих уніатських священнослужителів та мирян у “благі” наміри церковної політики російського уряду

Таким чином, кінець XVIII ст. характеризувався, з одного боку, деякою лояльністю російської влади до уніатів, що проявлялось у дозволах відкривати нові церкви та монастирі, а з іншого, – закривали їх при кожній зручній нагоді. Такі дії влади та православної церкви можна пояснити тим, що уніатство як релігійна течія стояло на заваді русифікації та утворенню “єдиного російського народу” на теренах Правобережної України.

Олександр I (1801–1825 рр.), попри загальну лояльність до церков, які підпорядковувались Апостольській Столиці, ще більше контролював всі сфери діяльності священників. З цією метою 13 листопада 1801 р. Римо-католицька духовна колегія стала вищим органом управління римо-католицьким духівництвом в Російській імперії, а місцевими органами управління в кожній єпархії ставали духовні консисторії. Фактично всі органи управління ставали підзвітними і підконтрольними самодержавству. Колегія складалася лише із представників католицької церкви. Її головою було призначено Ст. Сестренцевича, який перетягнув до римо-католиків 200 тис. уніатів. Із протестом проти таких зухвалих дій Ст. Сестренцевича до імператора звернувся Полоцький уніатський єпископ І. Лісовський. Реакція Олександра I на протест була позитивною – до Колегії ввели чотирьох членів-уніатів [1, с. 5].

В імператорському указі від 12 липня 1804 р. наголошувалось, що відповідно до указу від 13 листопада 1801 р. уніатські єпархії повинні перебувати під управлінням римо-католицької духовної колегії, а уніатського духовенства не повинно бути у її складі. Проте, враховуючи не-

зручності в місцевому управлінні, уніатські справи і скарги, Олександр розпорядився ввести до числа членів Римо-католицької духовної колегії представників уніатського духовенства: одного єпископа і трьох засідателів від уніатських єпархій. А на підставі імператорського указу від 16 липня 1805 р. урядовий сенат розпорядився поділити Колегію на два департаменти: перший – римо-католицький, другий – уніатський [1, с. 6].

Уніатська церква мала єдиного єпископа – Іраклія Лісовського, архієпископа Полоцького, який невпинно боровся з польськими впливами. Після смерті митрополита Ростоцького у 1806 р., Олександр I сам призначив його уніатським митрополитом. Однак папа не визнав І. Лісовського митрополитом. У 1809 р. було визначено чотири нові єпископії: Віленську, Полоцьку, Луцьку й Берестейську, але папа також не визнав їх. Після смерті митрополита Лісовського, Олександр I призначив митрополитом Григорія Кохановича (1809–1814 рр.), якого теж не визнано в Римі, можливо тому, що перешкоджали стосункам воєнні дії – війна з Наполеоном. Через три роки після смерті Кохановича Олександр I призначив митрополитом Йоасафа Булгака (1817–1838 рр.), якого визнав папа. Олександр I обсадив усі єпископські кафедри Уніатської Церкви. Таким чином були: 1 митрополит, 4 єпископи, церковна колегія з 5-ти членів, 4 консисторії при єпископах по 5 членів у кожній, 3 семінарії, 1476 парафіяльних церков, 1985 світських священників, 47 монастирів, з яких 10 жіночих, та 1427560 осіб віруючих [4, с. 540].

Не дивлячись на певні поступки з боку російської влади Греко-католицька церква Правобережної України все ж більше схилилась до католицького Заходу, ніж до православної Росії, зважаючи на підступність та непередбачуваність дій російського уряду та відчуваючи потенційну загрозу для свого існування. Однак, коли у 1827 р. членом Петербурзької “уніатської колегії” став Йосип Семашко, офіційна позиція уніатської церкви змінилася. Всі керівні пости в уніатській митрополії він передав своїм наблизеним, розправившись з тими священниками, котрі намагались протистояти русифікаторським діям Семашка та його найближчого оточення. Нові провідники греко-католицької церкви навіть запровадили в уніатських духовних училищах Правобережжя та Білорусії викладання російською мовою, використовувалось синодальне Святе Письмо та московський служебник [10, с. 11]. А в 1827 р., ніби то вирівнюючи становище уніатів, імператор Микола (1825–1855 рр.) видав іменний указ приймати в василіанські монастирі тільки уніатів, які добре знають сло-уїнську мову і чин греко-східного богослужіння.

Про становище Уніатської церкви Й. Семашко в листопаді 1827 р. склав доповідну записку, в якій виклав усю історію унії і всі вчинки Риму та езугтів, якими вони “знищують” уніатську церкву, а разом з

тим вказав і шляхи, якими можна врятувати від латинізації 1500 уніатських парафій. Йшлося про заснування самостійної Греко-уніатської колегії, незалежної від Католицької. Записка Семашка послужила вихідним пунктом для видання указу Миколи I від 28 квітня 1828 р. про заснування особливої Уніатської колегії, яка зобов'язана була подбати про очищення Уніатської церкви від латинських обрядів і відновленні її цінності на засадах грамот 1595 р. А Йосипу Семашку була оголошена царська подяку [4, с. 545].

Енергійний протест папи з Ватикану на адресу російського уряду прийшов відразу, як тільки уніати звернулися за сприянням у Рим, оскільки василіанський орден з цього часу позбавлявся дарованих йому папою прав і привілеїв. На папський протест була послана відповідь, складена Й. Семашко за дорученням імператора Миколи I, в якому вказувалося, що втручання папи в уніатські справи не має підстав, оскільки перетворення Уніатської Церкви і скорочення зайвих василіанських монастирів є справа чисто внутрішньо російська. За наполяганням Й. Семашка була скасована посада прокуратора, що проживав в Римі, але здійснював офіційний зв'язок василіанського ордену з Апостольською Столицею. І як тільки була утворена особлива Уніатська колегія, за вказівкою імператора Йосипа Семашка призначили помічником голови [5].

Готуючи уніатів до возз'єднання з Православною церквою, Йосип Семашко переклав твір Московського митрополита Філарета "Розмови між допитливим і впевненим про православ'я Греко-Російської Східної Церкви" на українську мову. Розіслана по уніатських парафіях, ця книжка мала переконати уніатів у справі їх возз'єднання з Східною Церквою. У 1829 р. Й. Семашка призначають вікарним єпископом і головою консисторії греко-уніатської Білоруської єпархії з правом присутності на колегії в Петербурзі. Хіротонія відбулася 8 серпня, він був іменований єпископом Мстиславським [5].

Бажаючи справу загального возз'єднання наблизити до якнайшвидшої розв'язки, єпископ Йосип і раніше подавав проєкт підпорядкування Унійної колегії Святішому Синоду. До 1831 р. питання про возз'єднання уніатів зустрічало глухий опір певних кіл Петербурга і серйозно не піднімалося. Вся робота по захисту Уніатської церкви, головним чином, йшла тільки в напрямку, щоб забезпечити її від підпорядкування Риму. У цьому повстанні українці-католики, клір та шляхта брали невелику участь, але поляки у своїй зовнішній політиці дуже вміло пов'язали свої політичні прагнення з релігійними.

Повстання 1831 р. показало російському урядові, яку велику політичну небезпеку являв для Росії польський національний рух. Участь католицького та уніатського духовенства в польському антиросійському

русі була обумовлена громадянським патріотизмом, який передбачав відродження незалежної Речі Посполитої, а також тими політичними та конфесійними протистояннями, які виникли після входження Правобережної України до складу Російської імперії. Активна підтримка повстання римо-католицьким та, меншою мірою, уніатським духовенством ще більше їх роз’єднало з православним духовенством та мирянами. І це пришвидшило прагнення російського самодержавства ліквідувати відмінності в церковному устрої, які ще зберігалися між Правобережжям та Великоросією. Приборкавши повстання, Микола І ліквідував Конституційну хартію 1815 р., а також окреме польське військо, польські університети – у Варшаві та Вільні, лицей у Крем’янці, польські школи, 200 католицьких монастирів [4, с. 548]. Небезпеку відчував також російський уряд від унії. Головний удар спрямовувався проти василіан. Вважалося, що в разі підкорення цього оплоту уніатства Уніатська церква перестане існувати. Після польського повстання 1830-1831 рр. василіанський орден був звинувачений у антиросійських та анти православних діях. Значна частина василіанських монастирів за участь у повстанні на боці поляків була закрита або передана православним. Всі монастирі повинні були очиститись від “латинського василіанського духу”. Виховання молодих василіан мала контролювати Греко-уніатська колегія. За її розпорядженням кількість монастирів зменшувалась з 83 до 23 [8, с. 100]. У 1831 р. православним був переданий Почаївський монастир разом із друкарнею, що понад сто років був уніатським. Дванадцятьох ченців Почаївського монастиря, яких влада звинувачувала у державній зраді утримували у Київській в’язниці-фортеці. Ліквідовано було василіанський монастир і в Овручі. Разом з тим закрили всі василіанські школи в Київській, Волинській та Подільській губерніях [8, с. 101]. Усього протягом 5-ти років ліквідовано 60 василіанських монастирів. Почалася підготовка до ліквідації Уніатської церкви. 1832 р. видано наказ, згідно з яким дітей від змішаних шлюбів подавали як православних. Заборонено спільні богослужіння уніатів з римо-католиками. Закрито всі католицькі богословські школи і кандидати на священників мали вчитися у московських школах. Скасовано католицькі свята Йоасафата, Божого Тіла, заборонено вживати богослужбові книги, крім надрукованих у Москві. Священників призначав губернатор. На підставі заяви одного лише парафіянина про бажання мати православного священника – парафію передавали православним. 4 лютого 1834 в місті Полоцьку відбувся з’їзд уніатських єпископів, який постановив ввести у всіх уніатських церквах богослужбові книги православного видання і влаштувати такі ж іконостаси, як у православних храмах [4, с. 549].

Справу ліквідації Уніатської церкви довершили три відступники: член Луцької уніатської консисторії, Йосип Семашко, адміністратор Білоруської Полоцької дієцезії, Василь Лужинський та єпископ Берестейський Антін Зубко. В дусі офіційного російського патріотизму, з повним ігноруванням та перекручуванням дійсних подій, вони склали заяву російському урядові про перехід на православ'я. Основна думка заяви була така: Уніатську церкву силою відірвано від "Росії"; тепер – "стара спадщина Руси знову вернулася під владу Росії". У заяві була сфальсифікована правда, бо унію 1596 р. введено тоді, коли Україна не мала нічого спільного з Росією (Москвою). Заяву підписали 21 священник від імені 2500000 уніятів. Митрополит Й. Булгак відмовився підписати заяву. У лютому 1838 р. зі смертю уніатського митрополита Йосафата Булгака, який не бажав воз'єднання за свого життя, головою Греко-уніатської колегії був призначений Й. Семашко [5]. В Уніатській церкві залишилися тільки єпископи, віддані владі Йосипу і справі православ'я. 1 грудня 1838 р. преосвященний Йосип представив обер-прокурору Святішого Синоду Протасову записку про необхідність невідкладного приєднання уніятів до православ'я, радячи залишити на час уніатам і їх духовенству деякі звичаї, які не стосуються догматів і таїнств. Записка Йосипа була розглянута і підтримана митрополитами Московським і Київським. 1839 року проголошено "Синодальний акт воз'єднання з православ'ям" уніятів із православними, яким ліквідовано унію в межах Російської імперії [2, с. 38].

Соборний Акт 12 лютого 1839 р. в місті Полоцьку від імені Уніатської церкви про її воз'єднання з православ'ям склали всі уніатські єпископи і найзнатніше духовенство. Він був представлений на розгляд Святішого Синоду і схвалений: "Єпископів, священство і духовні пастви так іменувалася донині Греко-уніатської церква по священних правилах і прикладах святих отців прийняти у повне і досконале спілкування Святої Православної Східної Церкви Всеросійської" [5].

25 березня 1839 р. на доповіді Святішого Синоду у справі воз'єднання Микола I власноручно написав: "Дякую Богові і приймаю" [5]. Сам Йосип 30 березня був возведений у сан архієпископа і прийняв присягу, а уніятів в цей час приєдналося до православ'я близько двох мільйонів осіб.

Таким чином, нав'язування царським урядом греко-католицькому та римо-католицькому духовенству імперського шаблону та проведення великодержавного курсу наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. було спрямоване на ліквідацію "латинства" та на уніфікацію церкви в Україні з Російською православною церквою, її русифікацію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Буравський, О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття [Електронний ресурс] / О. Буравський. – Режим доступу : http://www.pbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/11_doc.pdf
2. Голій, Р. Вплив церковно-державних відносин на розвиток василіанських навчальних закладів у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / Р. Голій // Історичні студії. – 2010. – С. 36–40.
3. Крижанівський, О., Плохій, С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. / О. Крижанівський, С. Плохій. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – К. : Либідь, 1994. – 335 с.
4. Полонська-Василенко, Н. Історія України. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – Київ, Либідь, 1992. – 608 с.
5. Симоненко, И. Иосиф Семашко “Отторженные насиліем воссоединены любовью” [Електронний ресурс] / И. Симоненко. – Режим доступу : <http://odnarodupa.com.ua/articles/4/1870.html>
6. Скус, О. Греко-католицька церква в умовах інкорпорації Правобережної України Російським царизмом / О. Скус // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 31–32. – С. 182–194.
7. Стоколос, Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : Дис. ... доктора іст. наук : 09. 00. 11 / Н. Стоколос. – Київ, 2003. – 473 с.
8. Стоколос, Н. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 94–109.
9. Тхоржевська, Т. Конфесійна політика російського царату щодо Католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [Електронний ресурс] / Т. Тхоржевська. – Режим доступу : http://www.pbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iiv/2006_8/059-064.pdf
10. Хитровська, Ю. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09. 00. 11 / Ю. В. Хитровська; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 19 с.
11. Хитровська, Ю. Російське самодержавство та офіційна політична позиція Римо-католицького та Греко-католицького духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю. Хитровська. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12.APSN_2007/Istoria/20632.doc.htm